

Lázs Sándor

Pico della Mirandola esete a magyar humanizmussal – Esettanulmány a kolostori humanizmus kérdéséről

A magyar kolostori humanizmusról két, egymással szöges ellentétben lévő felfogás létezik. A korábbi Horváth Jánosé, aki a magyar humanizmusról szóló könyvében 1935-ben – igaz rövid, de mégis – önálló fejezetet szentelt a magyar nyelvű kolostori humanizmusnak.¹ Horváth műve bemutatja azokat a helyeket, ahol a humanizmus tért nyert: a királyi és a főpapi udvarokat, a kancelláriákat, valamint Mária királyné környezetét. A humanista irodalmat művelt férfiak terjesztették és művelték, az apácák kolostoraiba is általuk és alacsonyabb rangú szerzetesek révén jutottak olyan munkák, amelyeket humanistának lehet tekinteni. Horváth műve követőkre talált, legfontosabb utódja Kardos Tibor.²

A másik felfogás szerint – ezt Madas Edit képviseli – a 15–16. századi Magyar Királyságban nem létezett kolostori humanizmus, mivel „A késő-középkori magyar nyelvű kódexirodalom és a latin nyelvű humanista udvari irodalom egymástól függetlenül élt. Elválasztotta őket a nyelv, a téma és az írástípus is.”³ Valóban így van. A kolostori reformoknak köszönhetően az apácák olvasmányai a Jagelló-kori Magyar Királyságban is népnyelven készültek, a szövegek alkotói, pontosabban fordítói a lelkigondozást végző szerzetesek lehettek, akik kisebb részben korábbi, nagyobb

¹ HORVÁTH JÁNOS, *Az irodalmi műveltség megoszlása, Magyar humanizmus*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1935, 260–267. – Horváth János humanista szerzőt nem tudott kimutatni az apácák számára készült kódexekben. Olyan elemeket gyűjtött össze, mint a *Könyvecse* Dante-idézete és még abban a kéziratban az első magyar hexameterfordítást (Lucanus). Vele együtt említhetem a *Sándor-kódex*nek a *Sodalitas litteraria Danubiana* alapítója, Conrad Celtis által felfedezett, majd kiadott, középkori dráma alapján készült *Három körösztény leány* legendáját és a fordításhoz írt bevezetőt. Horváth János kiemelte a *Sándor-kódex* vérbő stílusát és a fordító magasabb rendű becsvágyát, valamint a Karthauzi Névtelen írói öntudatát. Pálos szerzetes munkáját dicséri a világi használatra készült *Festetics-kódex*ben Petrarca bűnbánati zsolttáinak fordítása, ami első pillantásra valóban humanista munkának látszik. A fordító feltehetőleg nem tudott Petrarcaról, a mű ugyanis egy középkori szerző neve alatt terjedt; erről remélhetőleg a közeli jövőben Szörényi László tanulmánya számol be. (Korábbi dolgozata a témában: SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, *A Festetics-kódex Petrarca-fordításai a költőre vonatkozó újabb kutatások fényében*, Vázlat = *MONOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina, Bp., Kossuth, 2016, 680–691.)

² KARDOS TIBOR, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., Akadémiai, 1955.

³ MADAS EDIT, *Műfaj – írástípus – anyanyelvűség. Előtanulmány a magyar nyelvemlékek paleográfiájához = Írástörténet – szakszerűsödés*, A Hajnal István Kör velemi konferenciája 1992. szeptember 10–12., szerk. Sasfi Csaba, Szombathely, 2001 (Rendi társadalom – Polgári társadalom, 6), 22.

hányadában pedig kortárs kegyességi szövegeket fordítottak a nővérek kódexeibe. Az apácakönyvtárak kódexeit a fordítók autográfjairól többnyire a nővérek másolták a korszak kései gótikus írásával, a bastardával, a humanista írást láthatóan nem ismerték.

Az igazság a magyar nyelvű kolostori kódexek esetében gyaníthatóan – ha nem is félúton, de – a két álláspont között van. Nem fogadhatjuk el Horváth Jánosnak a humanizmus fogalmát fellazító álláspontját, de a teljes elutasítást sem. Nem engedhetjük el a feltevést, hogy a humanista eszmék, a reneszánsz ízlés egyes elemei a konzervatív – itt értsd: középkorias – gondolkodású alsó papság és szerzetesség köreiben is terjedt. A szociálpszichológusok a gondolatok – eszmék – terjedését epidemiológiai analógiával írják le.⁴ Továbbá kétségtelen, hogy ami a királyi, főúri és főpapi udvartartásokban zajlott, az példát mutatott, és – bár csökevényes formában, de – behatolt a közgondolkodásba.⁵ A világi és egyházi értelmiség tagjai a külföldi egyetemeken óhatatlanul megfertőződtek a 'studia humanitatis'-szal, közülük kerültek ki azok is, akik a magyar nyelvű apácairodalmat fordításaikkal, kompilált, akkomodált szövegeikkel a 16. század elején életre hívták. Munkáik középkorias vonásokat őriznek, de különböző mértékben és mélységben megérintette őket a humanizmus, úgy hatott rájuk, mint a divat az emberekre: tehetségük és képességük szerint követték a korizlést.

Az elmondottak demonstrálására a következőkben a kolostori irodalom korpuszának egyetlen kódexét vizsgálom; humanista frazeológiát és humanista írástípust mutatok ki egy scriptor munkájában.

*

A hányatott sorsú *Pozsonyi kódexet* több kéz írta.⁶ Az első 12 levelet a magát Mihály deáknak nevező (12r:5) scriptor másolta. A következő 12 levelet, a 13r-tól a 24v végéig terjedő részt, egy ismeretlen férfi állította össze. Később még hat,

⁴ SPERBER, Dan, *Anthropology and Psychology, Towards an Epidemiology of Representations*, in *Man*, New Series, 20(1)(1985), 73–89; UÓ, *The Modularity of Thought and the Epidemiology of Representations*, in *Mapping the Mind, Domain Specificity in Cognition and Culture*, Edited by Lawrence A. Hirshfeld, Susan A. Gelman, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 39–67; UÓ, *A kultúra magyarázata*, Bp., Osiris, 2000; PLÉH Csaba, *A gondolatok terjedési mechanizmusai, Mémek vagy fertőzések = Replika*, 40(2000), 165–185.

⁵ Ehhez KISS Farkas Gábor, *Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között, Négy pályafutás és tanulságai = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. Varga Szabolcs, Vértesi Lázár, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, XVII), 2017, 331–372.

⁶ A *Pozsonyi kódex* az egyetlen, amelyet Volf György másolatról adott ki a Nyelvelméltárban (XIII, 1884), mert a kézirat lappangott. 1915-ben Mattuska J. Libor bukkant a pozsonyi ferences könyvtárban a premontrei breviáriumhoz kötött imakönyvre; új nyelvelméltárként azonosította; GÁBRIEL P. Gottfried, *A Pozsonyi-codex fölfedezett eredeti kézírata = Magyar Nyelv*, 11(1915), 439–443. A kódexnek az első világháború után ismét nyoma veszett, csak 1940-ben adott róla hírt Gábor Asztrik, de tanulmányában nem árulta el az őrzési helyét: GÁBRIEL Asztrik, *A Pozsonyi kódex eredeti kézírata = Magyar Könyvszemle*, 64(1940), 333–344. A kódexet 1982-ben azonosították ismét:

ügyetlenebb kéz dolgozott az üres leveleken. A tartalom alapján a török előli menekülés, azaz 1545 után már Bécsben, a *Porta coeli* kolostorban jegyezték le imádságokat és latin liturgikus szövegeket a lapokra.⁷

Az első két scriptor a kódex írásának idején, azaz 1520-ban, Somlóvásárhelyen tevékenykedhetett. Kapcsolatban állhattak az ismeretlen apácával, akinek a premontrai breviáriumhoz kötött kéziratos imakönyv készült.⁸ Mihály deák így ajánlotta magát: „ez végig írta az te szegény atyádfia Mihály deák, kiből te szolgálhassad az erök Istent és mi érettünk imádj” (12r:4–7). A második scriptor több jel szerint nem egyszerű másoló volt, írása Mihály deákénál magasabb műveltséget sugall.⁹ Ő is a kolostor apácáinak ajánlotta magát, bejegyzése kevésbé személyes: „En tisztelendő asszonyim, kérlek, hogy énirettem is az megfeszölt Jézus Krisztust és az szép szíz Máriát imádjátok Pater nostert és Ave Mariat mondván.” Kérése nem teljesült, nevét sem ismerjük, mert a kódex későbbi használói kivakarták¹⁰ nevét, amelyet szokatlan megjegyzésben adott meg egy magyarra fordított ima elajánlásában: „Laus deo. Supra Notate oraciones ad laudem summi architecti dei necnon eius genitricis illibate ... finite vero sunt Anno domini Millesimo Vigesimo et quingentesimo” (24r:17–22). A kifejezés annyira különös, hogy amikor Döbrentei Gábor 1836-ban nyelvemlékek után kutatott az ország könyvtáraiban és levéltáraiban, akkor a *Pozsonyi kódex* már megcsontított sorát félreolvasva: „ad laudem summi crucifixi Dei nec non ejus genitricis illibate”;¹¹ a kivakart szöveget sem tudta kibetűzni. Hogy milyen – netán személyes – indok miatt törölték a nővérek a nevet és a mellette lévő szavakat, azt legfeljebb találgathatjuk.

Ugyanígy arra is nehezen kapunk választ, hogy honnan származhat az „ad laudem summi architecti dei” fordulat. Amikor a 16. század elejéről származó magyar kódexben Istent a legfőbb építőmesternek nevezik, akkor a 'Bible moralisée' közismert ábrázolása jelenik meg előttünk: a Teremtő kezében egy körzővel.¹²

És természetesen emlékezetünkbe idéződik az *Isteni színjáték* jelenete: a boldog lelkek rajából kirajzolódó sas magasztalja Istent, „aki körzővel kimérte / a világ széleit, elosztva benne / mindazt, mi látható és láthatatlan” (Paradicsom, 19, 40–42).¹³

Lázs Sándor, *A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat = Magyar Könyvszemle*, 122(2006), 146–161.

⁷ LÁZS 2006, i. m. 148–149.

⁸ *Breviarium Premonstratense*, Paris, Thilman Kever, 1505.

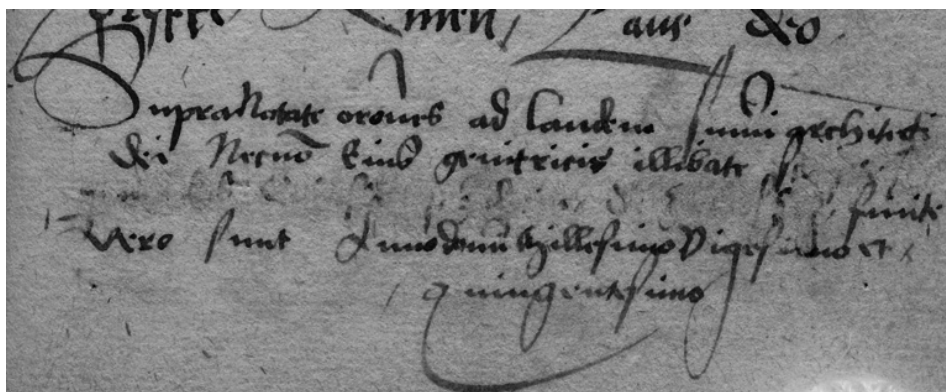
⁹ LÁZS SÁNDOR, *A Pozsonyi kódex írói és műveltségük = Századok*, 143(2009), 467–486.

¹⁰ A kéziratban radirozás nyoma látszik a 12r-on és 24v:29 sorban is.

¹¹ DÖBRENTEI GÁBOR, *Jelentés a Magyar Tudós Társasághoz, XIV levéltárból = A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, Pesten, 1836, III, 128.

¹² HAUSSHERR, Reiner, *Über die Auswahl des Bibeltextes in der Bible moralisée*, Zeitschrift für Kunstgeschichte, 1988, 126–146; OHLY, Fridrich, *Deus Geometra: Skizzen zur Geschichte einer Vorstellung von Gott, In Tradition als historische Kraft, Interdisziplinäre Forschungen zur Geschichte des früheren Mittelalters*, hgg. von Norbert Kamp, Joachim Wollasch, Berlin, New York, Walter Gruyter, 1982, 1–42.

¹³ ...«Colui che volse il sesto / a lo stremo del mondo, e dentro ad esso / distinse tanto occulto e manifesto (*Commedia*, di DANTE ALIGHIERI, a cura di Giorgio PETROCCHI, Milano, Mondadori,

1. ábra. Pozsonyi kódex, 24r:18–19

A magyar kódex jámbor bejegyzésének forrása azonban sem a világ teremtését megelevenítő 13. századi kép, sem Dante műve nem lehetett, már annál az egyszerű oknál fogva sem, mivel egyik esetben sem hangzik el a keresett szó: 'architectus'.

2. ábra. Codex Vindobonensis 2554, fol.1v

1966–67 = *Paradiso*, 19, 40–42). A magyar fordítás: DANTE, *Isteni színjáték*, fordította Nádasdy Ádám, Bp., Magvető, 2016.

A platonizmus démiurgosza is felmerülhet a szóhasználat ihlető forrásaként, hiszen a tökéletes alkotót a Bibliában is mesteremberként képzelte el Salamon király, a *Bölcsesség könyvének* feltételezett szerzője: „vajon mi gazdagabb, mint a bölcsesség, amely mindeneket alkot? Hogyha az okosság valamit létrehoz, akkor ki nagyobb művész nála az egész világon?” (Bölcs 8, 5–6).¹⁴ A tökéletességen van a hangsúly: a bölcsesség művészien alakítja, mozgatja és irányítja a kozmoszt és a természetet.¹⁵ A teremtő Isten a Vulgatában azonban mindenütt mesterként, azaz ’artifex’-ként jelenik meg, nem ’architectus’, mint a *Pozsonyi kódexben*.

A hasonlatot a skolasztikus filozófusok is használták. Aquinói Szent Tamásnál is a Szentírásból átvett az ’artifex’ kifejezés szerepel: „Isten, aki a dolgok első lételve, úgy viszonyul a teremtett dolgokhoz, mint a mester a műveihez.”¹⁶ Az ’architectus’ kifejezés, amely szinonimája az ’artifex’-nek, jelentésárnyalatában eltér. Az utóbbi a kétkezi munkát hangsúlyozza, a másik pedig inkább a szellemi alkotást.

A ’summus architectus Deus’ fordulatot végül Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) az *Oratio de hominis dignitate* 1485-ben írt művében találjuk meg. Ebben a Jacob Burckhardt által a reneszánsz „egyik legnemesebb hagyatékának” nevezett munkában,¹⁷ az *Az emberi méltóságról* szóló beszédben így bukkan fel a kifejezés: ’summus Pater architectus Deus’.¹⁸ A Lorenzo de Medici (1449–1492), az il Magnifico köréhez tartozó, Marsilio Ficino (1433–1499) hatása alatt álló fiatal humanista¹⁹ – akkor 22 éves volt! – a világ teremtését a platonista filozófia szerint írta le: „Az Isten, mint legfőbb építőmester szemünk elé táruló épületét, istenségének e fenséges templomát titkos bölcsességének törvényei szerint ácsolta össze. A mennybolt fölötti régiót szellemekkel ékesítette, az éteri köröket örök lelkekkel népesítette be; az alsó világ szennyos mocskos vidékét mindenfajta élőlényvel töltötte meg. Mikor azonban befejezte művét, az építőmester úgy óhajtott, legyen valaki, aki a roppant mű értelmét mérlegelje, szépségét szeresse,

¹⁴ ...quid sapientiae locupletius quae omnia operatur (Sap 8, 5) si autem sensus operatur quis horum quae sunt magis quam illa est artifex (Sap 8, 6).

¹⁵ Sap 7, 16–20.

¹⁶ Deus autem, qui est primum principium rerum, comparatur ad res creatas ut artifex ad artificia. I^a q. 27 a. 2 arg. 1. A magyar fordítás: *A teológia foglalatá* (Első rész), fordította Tudós-Takács János, Bp., Gede testvérek, 2002.

¹⁷ „eines der edelsten Vermächtnisse jener Kulturepoche” BURCKHARDT, Jacob, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Wien, Leipzig, Bernia Verlag, 219. Magyarul: *A reneszánsz Itáliában*, ford. Elek Artur, Bp., Képzőművészeti Alap, 1978, 217.

¹⁸ Az ’architectus’ szó Pico művében csupán egyszer fordul elő, a későbbiekben az ’artifex’, illetve az ’opifex’ kifejezést használta.

¹⁹ KRISTELLER, Paul Oskar, *The Philosophy of Marsilio Ficino*, New York, 1943, Uő, *Giovanni Pico della Mirandola and his source = L’ opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella storia dell’umanesimo*, Convegno Internazionale (Mirandola: 15–18 settembre 1963), I Relazioni, Firenze, 1965, 35–133.

nagyságát csodálja. Ezért mikor már mindent véghezvitt – mint Mózes és Timaiosz tanúsítják –, eltökélte, hogy megalkotja az embert.”²⁰

A gyanút, hogy egy humanista műveltségű ember használta Giovanni Pico della Mirandola szavait, egy önállóan megfogalmazott bejegyzésben tovább erősíti, hogy írásában is találunk humanista elemet.

A *Pozsonyi kódex* második kéz írta szakasza valóságos paleográfiai album, a scriptor a bastardán belül váltogatta az írásképet. A címsorokat a nagyobb méretű betűkkel emelte ki, egy latin nyelvű imát a gotica textualis hangulatát idéző nagyon igényes bastarda formátával másolt (23r:17–23v:1), latin nyelvű megjegyzését pedig kurzívval írta. Figyelmünket azonban ima-összeállításának első sorára kell irányítanunk. Ezt különleges betűkkel, a korai humanista kapitálissal jegyezte le.

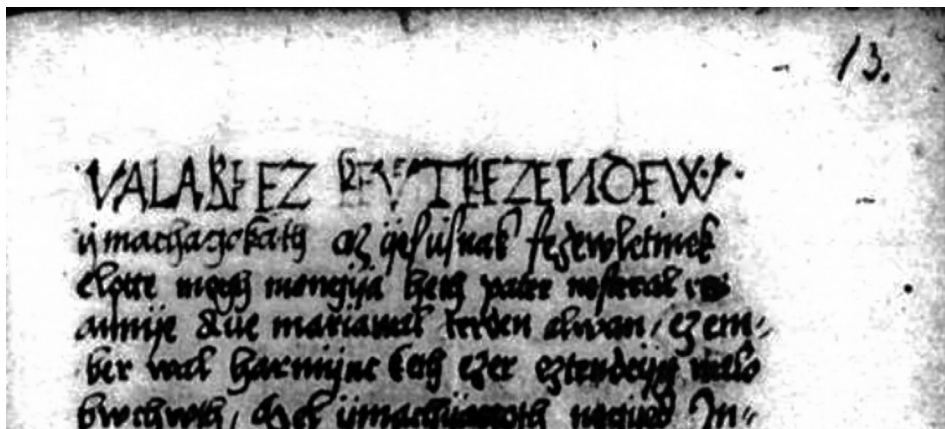
A kapitálissal a humanisták a szövegek elejének kiemelésére használták, a betűtípus innen is vette a nevét, tudniillik, fejezetek előtt álló.²¹ A *Pozsonyi kódex* scriptora tehát pontosan a megfelelő helyen, összeállításának címközlésében használta a kapitálissal ezt a fajtáját, a továbbiakban nem is tehetette, az stílusteremtés lett volna.

A ránk maradt kolostori kódexekben ez az írástípus sehol máshol nem fordul elő címsorként, de helytelenül használt írásként sem.²² A kolostori irodalom kéz-

²⁰ *Reneszánsz etikai antológia*, szerk. Vajda Mihály, Bp., Gondolat, 1984. – Az idézett részletet Kardos Tiborné fordította. A „Mikor azonban befejezte művét, az építőmester” fordításában talán helyesebb lett volna a „mester”, vagy „művész” szót választani, ugyanis az jobban megfelel az ’artifex’ jelentésének. Az eredeti latin szöveg: „Iam summus Pater architectus Deus hanc quam videmus mundanum domum, divinitatis templum augustissimum archanae legibus sapientiae fabricaverat. Supercaelestem regionem mentibus decorarat; aethereos globos aeternis animis vegetarat; excrementarias ac feculentas inferioris mundi partes omnigena animalium turba compleverat. Sed, opere consummato, desiderabat artifex esse aliquem qui tanti operis rationem perpenderet, pulchritudinem amaret, magnitudinem admiraretur. Idcirco iam rebus omnibus (ut Moses Timaeusque testantur) absolutis, de producendo homine postremo cogitavit.” PICO DELLA MIRANDOLA, Giovanni, *De hominis dignitate, Über die Würde des Menschen*, Übersetzt von Norbert Baumgarten, Herausgegeben und eingeleitet von August Buck, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1990 (Philosophische Bibliothek, 424).

²¹ Példák a címsoroknak a humanista kapitálissal való írásáról Mátyás könyvtárából: *Bibliotheca Corviniana*, tanulmány és jegyzetek Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára, H. n. [Bp.], 1976, XXV–XLII. táblák. – A humanista írásról BISCHOFF, Bernhard, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin, 1986 (Grundlagen der Germanistik, 24) 186–191.

²² Az anyanyelvű kódexekben a korai humanista kapitálissal még egy előfordulását ismerem. Ez a világi *Peer-kódex*ben található, amelyet egyébként gothica textualissal írtak. Ezek nem címsorok és nem is ezzel az írástípussal lejegyzett szövegek. A felirat a ’vir dolorum’ ábrázolása alatt korai humanista kapitálissal készült (88r), akárcsak a kódex őrszalagjai: 7v, 15v, 23v, 31v, 39v, 55v (üres), 60v és 100v. A feltámadó Krisztust a koporsóból kikelve szenvedéseinek eszközeivel (arma Christi) ábrázolták. A kép mintája német földi, a feltámadás ilyen bemutatása ott az elterjedtebb (SACHS, Hannelore, BADSTÜBNER, Ernst, NEUMANN, Helga, *Christliche Ikonographie in Stichworten*, Leipzig, 1980, 48–49). Az őrszalagok írásánál nem kizárt, hogy éppen az a befolyásolta az író, hogy a korai humanista kapitálissal éppen ilyen szalagfeliratokban látható kőfaragványokon és az épületek díszítéseiben.

3. ábra. Pozsonyi kódex, 13r:1

írási könyvekben a címsorokat általában vörös, kék vagy zöld tintával, nagyobb, illetve vastagabb betűk írásával jelezték.²³ A *Pozsonyi kódex* ismeretlen scriptora tehát a magyar kolostori könyvtárakban – annak alapján, ami ránk maradt a kódexirodalomból – nem találhatott követendő mintát. Amit a Magyar Királyságban láthatott volna, az inkább főúri bibliotékák latin nyelvű elegáns humanista írással készült kéziratjai lehettek volna. Hogy látott-e antiquával készült kódexeket, az kétséges, ennek nyomait nem látjuk írásában. A felteendő kérdés az, hogy hol ismerhette meg a *Pozsonyi kódex* második keze a korai humanista kapitálist, hol sajátíthatta el ezt az „all’antica” írásformát, amely megfelelt a humanisták gyakorlatának.

A Jagelló-kori Magyar Királyság főpapi, főúri kastélyaiban, templomaiban, a városok utcáin – ha azt nem is merném állítani, hogy lépten-nyomon, de – elke-rülhetetlenül találkozni kellett „all’antica” díszítésekkel, vésetekkel.²⁴ A feliratok sok esetben az igen modernnek számító korai humanista kapitálissal készültek.²⁵

²³ Néhány kódexben miniálással jelzik a fejezeteket: zölddel a *Gyöngyösi kódexben*, rubrummal a *Cornides-kódexben*; utóbbiban más kéz feladata volt a címsorok megírása (HAADER Lea, *A Nyulak szigeti scriptorium mint műhely = Magyar Nyelvőr*, 128(2004), 196–205). Máshol, például a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* című kódexben és a *Sándor-kódexben* a kiemelés az írással azonos – néhány esetben piros – tintával való aláhúzással történt. Vö. még MADAS 2001, i. m. 22.

²⁴ MIKÓ Árpád, *Reneszánsz művészet a Jagelló-kori Magyarországon*, 1 (Az all’antica művészi köznyelv kialakulása és elterjedése) = *Ars Hungarica*, 41(2015), 363–420.

²⁵ KLOOS, Rudolf Michael, *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der früheren Neuzeit*, Darmstadt, 1980, 195. – A humanista kapitális 1484 és 1580 között tűnik fel Mainzban, Münchenben és Heidelbergben. Magyarországi elterjedtségéről: VÁRADY Zoltán: *A Dunántúl középkori közfeliratainak végzett epigráfiai vizsgálatok összegzése*, Szekszárd, 2002 (Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar Tudományos Közleményei, 5), 63–64.

A korai humanista kapitális – ezt Mikó Árpád munkáiból tudjuk²⁶ – a magyar epigráfiában²⁷ Esztergomban jelent meg, méghozzá Vitéz Jánosnak, a magyar humanizmus atyjának síremlékén.²⁸ Jellemző példa még Ernuszt Zsigmond pécsi püspök gyurgyeváci (szentgyörgyvári) címerkőve; ezen analógiák mutathatóak ki a *Pozsonyi kódex* írásával. A betűtípusok a Ernuszt címerkővön is keverednek, a 'D' itt is unciális. Az 'N' megfordítása, ha nem ismernénk az északi párhuzamokat, ebben az esetben egyszerűen hibának vagy játékos ötletnek látszana: az ANNO szóban a második 'N' tükrözi az elsőt. Az 'I' szárának közepére ebben a feliratban is kicsiny bogot faragott a mester, éppen úgy, mint ahogy azt a *Pozsonyi kódex*ben látjuk.²⁹ A kő kidolgozottsága azonban nem vall olasz kézre, a maga nemében modernnek számító írástípus ezzel a betűkészlettel főként az Alpoktól északra, leginkább a német nyelvterületen terjedt el.³⁰

A Magyar Királyságból származó példák és a *Pozsonyi kódex*szel való analógiák szaporíthatók volnának. Legtöbbjüket a Felvidékről hozhatnánk, ahol az északi reneszánszra jellemző korai humanista kapitális elterjedt. Szép példa erre a bártfai városháza, amelynek az antik bölcsességeket idéző feliratai korai humanista kapitálissal készültek,³¹ vagy akár említhető még az egykori Angyali üdvözlő oltárának szalagja Szepeshelyről.³²

²⁶ Mikó Árpád, *Stílus és felirat, Kőbe vésett, klasszikus- és korai humanista kapitálissal írott feliratok a Mátyás- és Jagelló-kori Magyarországon = Művészettörténeti Értesítő*, 54(2005), 205–244.

²⁷ Furcsának tűnhet, hogy irodalomtörténeti tanulmányban epigráfia párhuzamokat hozok föl. A tárgyalt korszak azonban a könyvnyomtatás elterjedésének időszaka, és ekkor kezdődött meg igazából a kísérletezés a különféle írástípusokkal. A könyveket kódexként díszítették, a kódexekbe pedig a könyvnyomtatás elemi kerültek be (GRAF, Klaus, *Retrospektive Tendenzen in der bildenden Kunst vom 14. bis zum 16. Jahrhundert, Kritische Überlegungen aus der Perspektive des Historikers = Mundus in imagine, Bildersprache und Lebenswelten im Mittelalter*, Ed. Andrea Löther, München, Fink, 1996, 411).

²⁸ A sírkő Vitéz halála (1472) után, de még 1484 előtt készült. Mikó 2005, i. m. 210–211.

²⁹ Többször említettem, hogy ennek az írásnak fontos jellemzője az, hogy a kapitális E helyét a görög epsilon veszi át. Epsilon van a diósgyőri vár 1525-ből származó feliratában, amely Mária királyné nevét és címeit hirdeti: MARIA | DEI | GRACIA | HVNG - ARIE | ET | BOH | EMIE (et) C. I RE I GINA | 152 | 5. (Mikó 2005, i. m. 217. nyomán).

³⁰ Ilyen például Margareta von Babenhausen sírkőve is (Babenhausen, evangélikus templom) 1506-ból, amelyen még gótikus minuscula fut körbe, de a kő keretén a család ősatyjáról megemlékező sorok már korai humanista kapitálissal íródtak: ANNO • D(OMI)NI • M^o • / CC • XLVI” • VITA / LIS • FRIDERICVS / DE • BABENHV / SEN • MILES • / OBIIT. Közli: *Die Inschriften der Stadt Darmstadt und der Landkreise Darmstadt-Dieburg und Groß-Gerau*, Ed. Sebastian Scholz, 1999 (Die deutschen Inschriften, 49). Egy jóval későbbi felirat stralsundi Szent Miklós-templomban: IUS ANIMA REQVIESCAT IN PACE Christoph Lorbert (†1555) sírkövén már szögletesebb formákat mutat, az E betűje sem kerek.

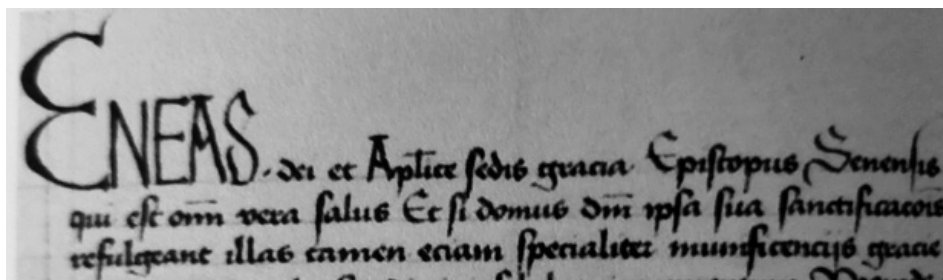
³¹ Mikó Árpád, *A bártfai városháza, Adalékok a Jagelló-kori reneszánsz történetéhez Felső-Magyarországon = Művészettörténeti Értesítő*, 53(2004), 19–52, 20.

³² Budapest, Szépművészeti Múzeum, lelt. szám 55 917. I. Közli: RADOCSAY Dénes, *Gótikus festmények Magyarországon*, Bp., Képzőművészeti Alap, 1963, 26. sz. tábla.

Mindezek persze csak külső hatások. Hozzászoktatták a szemet az új formákhoz, elfogadtatták az „all’antica” stílust. Azt viszont nem magyarazzák meg, miképpen sajátította el valaki ezt az írástípust. Utánozni lehet, de alkalmazni tudni már nem. A *Pozsonyi kódex* második kezével is ez a helyzet.

III. Frigyes (1415–1493) bécsi kancelláriájában, ahol a humanista írás elkötelezett híve Aeneas Silvius Piccolomini, a későbbi II. Piusz is tevékenykedett,³³ olyan oklevelek készültek, amelyeknek szövegét gótikus betűkkel írták, de kezdősorát korai humanista kapitálissal.³⁴

Az „all’antica” írást, olaszos humanista kapitálist magyar oklevelekben is láthatunk. II. Lajos király címeresleveleiben az uralkodó tituluszának megadása, az intitultatio lejegyzése olykor ezzel a betűtípussal történt. A hatás és az írástípus közvetítése azonban nem okvetlenül a királyi hivatal révén történt. Az armálisokat ugyanis többnyire az adományozott íratra meg,³⁵ neki kellett a címet is megfestetnie, így ezeknek az okleveleknek a minősége erősen a függött a nemességet szerző anyagi lehetőségeitől, attól, hogy milyen írnokot, miniátort tudott megfizetni. De hogy az udvari ízlést is tükrözte, az biztos, hiszen az adományozottak körének jelentős része a kancellária közeléből került ki.³⁶

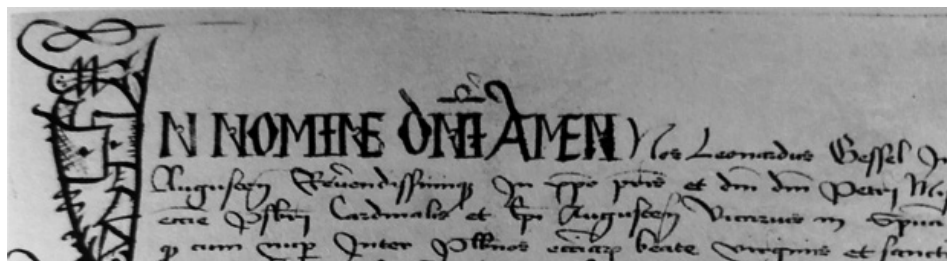
4. ábra. Wiener Neustadt, 1451. IV. 20.

³³ LHOTSKY, Alphons, *Aeneas Silvius und Österreich = Uö, Aufsätze und Vorträge*, Hgg. von Hans Wagner, Heinrich Koller, München, 1972, III, 26–71; LUGER, Daniel, *Humanismus und humanistische Schrift in der Kanzlei Kaiser Friedrichs III. (1440–1493)*, Wien, Böhlau Verlag 2016 (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 60), 49–64.

³⁴ LUGER 2016, i. m. 75–93 és XX. tábla.

³⁵ Az oklevelek kiállításáról Zsigmond rendelkezett (1435. II. decretum X. articulus), ezt erősítette meg Mátyás király az 1471. évi III. decretumának 22. articulusában, valamint 1486. évi VI. decretum 76. cikkelyében. BALOGH Jolán, *Giulio Clovio Magyarországon, A schallaburgi-budavári reneszánsz kiállítás (1982–1983) tanulságairól = Művészettörténeti Értesítő*, 32(1983), 130, 140, 11. sz. jegyz.

³⁶ MIKÓ Árpád, *II. Lajos király címereslevelei, Egy speciális heraldikai reprezentációs forma művészettörténeti kérdései a késői Jagelló-korban Magyarországon = Habsburg Mária, Mohács özvegye, A királyné és udvara 1521–1531, Kiállítási katalógus*, szerk. F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2005, 73–85.

5. ábra. München (Neuburg), 1456. IV. 29.

A *Pozsonyi kódex*ben is látható korai humanista kapitálíst a 15. század első negyedében, a művelt olasz humanista körökben alakították ki antik minták alapján.³⁷ Az „all’antica” humanista kapitálishez képest a típus betűkészlete elrontottnak tűnik. Különösen érvényes ez a főként északi – német, lengyel és cseh – területen használt formákra, amelyek az Alpokon túli, északi reneszánsz elemeit viselik magukon. Nem rosszabbak, mint az olasz reneszánsz, egyszerűen más ízlést tükröznek. Mindkét irány a késői gótikán belül értelmezendő, egyik sem fontosabb, mint a másik, legfeljebb elterjedtségükben, térnyerésükben különböznek.

A korai humanista kapitális betűkészlete nem egységes abban, hogy tisztán csak maiusculát gyakran keveri más betűtípusokkal. A *Pozsonyi kódex* scriptora tehát nem tévedett, hanem betartotta az egy írásterület által kialakított szabályokat, amikor a kapitális 'D' helyett unciális 'D'-t használt, vagy a szokásoknak megfelelően az 'N'-nek rendszeresen a tükörképét rajzolta meg.³⁸ Ugyanilyen feltűnő a 'K' kivitelezése. A scriptor a félkurzív 'k' öblének vonásait húzta meg a maiuscula 'K' betű két ága helyett, így aztán a betű az 'R' maiusculára hasonlít.³⁹ Az írás még egy fontos jellegzetességet mutat: az 'I' szarán kis bog van, ez is a korai

³⁷ KOCH, Walter, *Zur sogenannten frühhumanistischen Kapitalis = Epigrafik 1988, Referate und Round-table-Gespräche, Fachtagung für Mittelalterliche und Neuzeitliche Epigraphik*, Hgg. von Walter Koch, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990, 337–345; STEINMANN, Martin, *Von der Übernahme fremder Schriften im 15. Jahrhundert = Renaissance- und Humanistenhandschriften*, hgg. von Johanne Autenrieth, München, Oldenbourg, 1988 (Schriften des Historischen Kollegs – Kolloquien, 13), 51–62; ZAJC, Andreas, „Humanistische” Ambitionen in der Schriftgestaltung zur Zeit Kaiser Friedrichs III.: Zwei österreichische Beispiele aus handschriftlicher und inschriftlicher Überlieferung = *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, 59(2013), 603–636.

³⁸ Arra, hogy mekkora az ingadozás ebben az írástípusban, jó példa a *Peer-kódex* mesterének az írása. Ő a szabályok szerinti görög 'I'-t használta írásában, de az 'N'-t nem fordította meg, a 'D'-t pedig a kapitális betűkészletéből vette. A betűkészlet változatosságáról: STEINMANN, Martin, *Von der Übernahme fremder Schriften im 15. Jahrhundert, in Renaissance- und Humanistenhandschriften*, Hgg. von Johanne Autenrieth, Ulrich Eigler, München, R. Oldenbourg, 1988, 51–62, 55.

³⁹ A *Pozsonyi kódex* második keze bastarda szövegben is minusculát használ a 'k' maiusculája helyett a 14v:6 sor elején: „kys karachyony Ewangelyomnak ez keppen walo magyarsaga wasyon”. A szövegben a megnagyobbított 'k' jelzi, hogy nagybetűt szándékozott írni.

humanista kapitálisra jellemző.⁴⁰ Jelentős ingadozás az 'E' írásában mutatkozik: a korai humanista kapitálisban ez többnyire epszilon alakú, a *Pozsonyi kódex* scriptora azonban a klasszikus kapitális 'E'-t választotta az antikizáló címsorban. A korai humanista kapitális tehát nem silányabb, mint a humanista kapitális: a két írástípus összevetésekor a mérce egyszerűen csak az írás minősége lehet.

A *Pozsonyi kódex* második kezének elegáns írása olyan litterátus műveltségű scriptorra utal, aki nemcsak alkalmanként írt, hanem maga is szerkesztett szövegeket. Készségeit professzionálisan használta, feltehetően olyan scriptoriumban, ahol okleveleket is kiállítottak,⁴¹ legalábbis a szöveg megformázása, a lapok tükrön túlfutó száruk oklevél-kiállítási gyakorlatot sugallnak.⁴² Kvalitásos írása a bemutatott korai humanista kapitálissal írt soron kívül azonban nem humanista, egyszerű hurkos bastarda egyéni jellegzetességekkel. Díszítőkedve néhol a miniatúrafestészetben való jártasságát mutatja (23v), a szöveghez rajzolt képei gótikus jellegűek.⁴³

A scriptor kancelláriai környezete, kimutatható humanista olvasmánya, ügyessége a korai humanista kapitális használatában együttesen azt sugallja, hogy humanista iskolázottságú férfi róttá a sorokat a *Pozsonyi kódex* második szakaszába. De valóban létezett a Magyar Királyságban olyan szerzetes, vagy netán olyan

⁴⁰ A korai humanista kapitálisban az 'I'-n kívül az 'N' keresztvonalán, az 'A' transversáján is gyakori a kicsiny göb, az 'A' transversája gyakran lefele irányuló ékalakban meg is török.

⁴¹ Korábban – részben Lukcsics Pál (*A vásárhelyi apácák története*, Veszprém, 1923, [reprint: 1992] [Közlemények Veszprémvármegye Multjából, 1], 31–34) és részben Franz Eckhart (*Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband IX, Heft 2, Innsbruck, 1914, 461–462) nyomán úgy véltem, hogy a *Pozsonyi kódex* első és második keze a feltételezett somlóvásárhelyi hiteleshely személyzetéhez tartozott. Módosítanom kell a hiteleshelyi tevékenységről szóló elképzelésemet, hiszen teljesen hiányzik a királyi vagy bírói parancsra történő eljárás, így a birtokba iktatás vagy vizsgálat tartása. Ha így nem is működött Somlóvásárhelyen hiteleshelyi kancellária, másutt is folytathatott a kódex második keze oklevélkiadási gyakorlatot.

⁴² A magyar nyelvű kolostori kódexek többségében – különösen a nők által írottakban – nem nyúlnak a tükrön kívülre az elő, illetve az utolsó sor betűszárai.

⁴³ A beíratlan 12v lapon profilból ábrázolt, levélmaszkká alakított sárkányfej szájából örvénylő beforduló inda nő ki, amelynek közepén ötszirmú rozetta lebeg. Igen kiváló munka, magyar nyelvű kódexben ilyen minőségű tollrajzzal sehol másutt nem találkozhatunk. A motívum már reneszánsz elemeket mutat, párhuzamai megtalálhatóak a *Bakócz-graduále* lapszéli dekorációiban (*Pannónia Regia, Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, Kiállítási katalógus, szerk. Mikó Árpád, Takács Imre, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1994, 329–431) és a pannonhalmi főpát, Tolnai Máté missaletörédékének motívumai között (*Paradisum plantavit, Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. Takács Imre, Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001, 213), de részleteiben e rajzban is van némi északias, gótikus íz. Berkovits Ilona szerint a valóságú ábrázolás elsősorban egyházi jellegű művészetünkben, miniatúrafestészetünkben élt és fejlődött párhuzamosan a reneszánsz műveltség terjedésével. BERKOVITS Ilona, *Magyar kódexek a XI–XVI. században*, Bp., Magyar Helikon, 1965, 54. – A 16v lap alján egy realiztikusan ábrázolt madár ül a betűk lefutó alsó szárán. Az itt található díszítés előképe, mintája, a természeti jelenségek valóságú ábrázolására való törekvés a késő gótikus miniatúrafestészetre éppúgy jellemző, mint a reneszánsz szemléletmódra.

alacsonyabb sorsú kancelláriai alkalmazott, aki 1520-ban Giovanni Pico della Mirandola *Oratióját* olvasta?

Lássuk meg azért az igazságot! (Könyvecse, 21r:1)

Giovanni Pico leírása közel áll a görög filozófia által befolyásolt *Bölcsesség könyvéhez*, de mint maga is hivatkozik rá, munkája a görög platonizmusból, a *Timaios*szból merít. Pico szakít a középkori emberképpel. Nincs szükség az Istennel való azonosuláshoz feloldódásra, az 'unio mysticá'-ra. Szerinte az emberi lélek hasonló Istenhez, alkotó és teremtő, 'magnum miraculum'. Pico nem beszél az eredendő bűn terhéről, nem mondja, hogy az ember szenvedésre van ítélve a földön, *Oratiójában* önmagát váltja meg az ember, aki bízik az emberi természet tökéletességében, erejében.⁴⁴ Pico szerint Isten ezekkel a szavakkal bocsátotta útjára a teremtményét: „Nem alkottunk sem éginek, sem földinek, sem halandónak, sem halhatatlannak, hogy önmagadat amilyennek csak akarsz, döntéssed és rangod értelmében magad alakítsd ki, s mint a fazekas, abba a formába gyúrd át, amelyik inkább tetszik. Lelked végzéséből lesüllyedhetsz az alacsony, állati világba, és újjászülethetsz a felsőbb, az isteni világba.”⁴⁵

Ebből az elképzelésből a *Pozsonyi kódex*be csak a már idézett latin kifejezés jutott el. Az ismeretlen sriptor az 'ad laudem summi architecti dei' ajánlással Pico művének egyik fontos – de nem lényegi! – elemét ragadta meg, a platonista elképzelésnek. A bejegyzésben nem látszik annak nyoma, hogy a *Pozsonyi kódex* második keze ismerte és átvette a traktátus humanista eszméit, jelesen az olasz szerző elképzelését az emberi lélek isteni természetéről. A magyar kódex középkori imái nem tükrözik sem Ficino, sem Pico ember- és istenképét. A Mária-hoz szóló passióimában a fohászkozó kéri, hogy Krisztus szenvedését szívében őrizhesse. Könyörög Jézus anyjához, járjon közbe érte: „kérlek, hogy énnekem nyavalys binesnek mindennemű keserű bineimről penitenciát és örök bocsánatot nyerj, és továbbá engemet [...] mindennemű halálos bintől megőrizz!”⁴⁶

⁴⁴ Vö. August Buck előszóbeli fejtegetésével, *De hominis dignitate*, XVIII–XX. Giovanni Pico egy másik művében (Benivieni neoplatonista versének kommentárja, fordította Imregh Mónika, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2012, 90–91) van ugyan szó a tökéletesség elérésének fokairól, de ez nem azonos az Istennel való egyesüléssel, az 'unio mysticá'-val.

⁴⁵ „Nec te caelestem neque terrenum, neque mortalem neque immortalem fecimus, ut tui ipsius quasi arbitrarius honorariusque plastes et fctor, in quam malueris tute formam effingas. Poteris in inferiora quae sunt bruta degenerare; poteris in superiora quae sunt divina ex tui animi sententia regenerari.” (BUCK 2012, i. m. 6.)

⁴⁶ „kerlek hogh en nekem nyavalas bynesnek / mynden nemew keserew byneymröl penitenciat h ees örök bochanatoh nyeryn / Ees thowaba enghemeth the / kegyseseges olthalmad ala myndennemew halalosbynthol megh oryz” (21r:7–13).

Ezek alapján gyanakodhatunk arra, hogy a *Pozsonyi kódex* második szakaszát összeállító és író szerzetes nem közvetlenül az *Oratio de hominis dignitatéból* vette a fordulatot. De akkor mégis honnan ismerhette a szokatlan kifejezést?

A feleletet a szokásosnál messzebből kell kezdeni. A premontrei Fegyverneki Ferenc sági prépost és rendi vizitátor tevékenységét kell elsőként szemügyre vennünk.⁴⁷ Fegyverneki a Franciaországból indult premontrei reformokat akarta a magyar viszonyok között végrehajtani. Ha nem is sikerült a commendatori rendszert teljes egészében megszüntetnie, rendje vagyonát megőrizte, sőt gyarapította is.

A rend magyarországi helyzetének megszilárdítására tett törekvésnek tekinthető, hogy 1511-ben a bencés nővérek helyére Fegyverneki Ferenc utasítására Szegedről premontrei apácákat telepítettek Somlóvásárhelyre. A magyar premontreiek előljárója három szerzetest, egy prépostot és két tanácsadót is rendelt melléjük: ők intézték a női konvent ügyeit.⁴⁸ A vásárhelyi premontrei apácáknak – a francia reformok jegyében – anyanyelvű ordináriumot (*Lányi-kódex*⁴⁹) másoltattak. Az áttelepülés után kilenc évvel az egyik nővérnek egy deák a rend nyomtatott breviáriuma mögé lemásolta Szent Brigitta tizenöt imáját és egy scriptor összeállított egy magyar nyelvű imakönyvet, ez a ma *Pozsonyi kódex*nek nevezett kézirat, amelybe a most elemzett kifejezés is került.

A sági konvent, amelynek Fegyverneki prépostja volt, négy vármegye hiteleshelyeként működött. A feladatok ellátásához nemcsak sok szerzetes kellett, hanem megfelelő jogi ismeretek is. A konvent hiteleshelye mellett – szükség szerint – világi jegyző is működött.⁵⁰ Ritoókné Szalay Ágnes, aki azt vizsgálta, hogy a magyar diákok közül kik és miért látogatták a római egyetemet, feltételezi, hogy Fegyverneki a megfelelő jogi képzettségű munkatársak hiánya miatt szánta rá magát egy magyar diák, Bessei Farkas Ignác római tanulmányainak támogatására. Az egyetem nem kiválósága, hanem a Kúria törvényszékével, a 'Rota Romaná'-val

⁴⁷ Igazából könnyű dolgunk van, Fegyverneki Ferencről alapos összefoglalás készült: OSZVALD Arisztid, *Fegyverneki Ferenc sági prépost, rendi visitator, 1506–1535 = Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára (1134–1934), Fejezetek a magyar premontreiek nyolcszázéves múltjából*, Gödöllő, Jászó-premontrei kanonokrend gödöllői konventje, 1934, 51–108; MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 228–234.

⁴⁸ A somlóvásárhelyi prépostságról és a prépostról: OSZVALD 1934, i. m. 67; valamint *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, szerk. Bunyitai V[ince], Rapaics R[ajmund], Karácsonyi J[ános], Bp., Szent-István-Társulat Tud. és Irod. Osztálya, 1904, II, 385. Arról, hogy egy prépostnak is kell tevékenykednie a kolostor mellett, az *Apor-kódex Három jeles szolgáltatás* című ordináriumában olvashatunk, ahol leírják a szertartásban való feladatait is.

⁴⁹ „Kezdetyk Benedicció, menle az az aztal az my zernetwnknek ygaz modya zerent az mynt franciaba tartayak” – szól az előírás a *Lányi-kódex*ben (314), amelyet a szegedi nővérek ordináriumáról másoltattak.

⁵⁰ OSZVALD 1934, i. m. 102–103.

való együttműködése miatt lehetett vonzó a diákoknak és Fegyvernekinek is, akinek szüksége lehetett olyan munkatársra, aki a kúriai joggyakorlatot is ismeri.⁵¹

Ha joggyakorlat szempontjából meg is felelt a római egyetem (Gymnasium Romanum) az elvárásoknak, az iskola a humanisták igényeitől messze elmaradt. Az intézmény lektorává Iulius Simon Siculust, egy komoly szellemi teljesítményrel nem büszkélkedhető, trasteveri tanítócskát – Ritoókné Szalay Ágnes jellemzi így – léptettek elő, akit a jelentős humanisták nem becsültek.⁵² Borsa Gedeon a Medici-családból származó X. Leó pápa pártfogoltját úgy jellemzi, hogy „Kicsiny, púpos ember volt görbe vétagokkal, ferde orral, hosszú kecskeszakállal és borzas hajjal, aki magát – mindezek ellenére – a világ legszebb férfijának és legjelentősebb tudósának tartotta.”⁵³ Ha nem is volt az, számos művet, köztük 1519-ben egy Szent Gellért-életrajzot is írt, nem is rossz latinsággal, a magyar helységnevek írásában mindenképpen filológiai akribiával.⁵⁴

Nos, Iulius Simon Siculus lektor 1515-ben, Szent Lukács napján – október 18-án – a római Sant’Eustachio-templomban tanévnyitó orációt tartott. A beszéd annyira elbűvölte az évnnyitón jelen lévő Bessei Farkas Ignácot, hogy kinyomtatatta.⁵⁵ Ajánlást is írt elé: „Ignatius de Besse Pannonius reverendo in Christo patri & domino, domino Francisco de Fegyvernek, Praeposito Monasterii beatae Mariae virginis de Saag in Regno Hungariae, ordinis Praemonstartensis visitatori generali dignissimo.” A dedikáció alapján biztosak lehetünk abban, hogy a nyomtatvány eljutott a premontrei préposthoz, és a könyvecskét Fegyverneki környezetében is ismerték.

Az ünnepi beszéd a *De inventione artium liberalium* címet kapta. Siculus az oráció címének megfelelően a hieroglifák és a betűk megalkotásáról szolt, majd az ’artes liberales’ egyes diszciplínáinak feltalálásáról. De mégsem vághatott egyenesen a témába, a ’captatio benevolentiae’ elmondása után valahol el kellett kezdenie az emberi kultúra kialakulásáról szóló elmélkedését. Természetesen az emberiség történetének lelegején, a teremtésnél. És mint olvasott ember, rögtön idézett is: Pico leírását vette alapul.

⁵¹ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Kik és miért látogatták a római archiginnasiót Magyarországról a 16. században?* = *Kutak, Tanulmányok a 15–16. századi magyarországi művelődés történetéből*, Bp., Balassi, 2012, 152–159, 155.

⁵² RITOÓKNÉ SZALAY 2012, i. m. 154.

⁵³ CHŁĘDOWSKY, Casimir von, *Roma, Die Menschen der Renaissance*, München, Georg Müller, 1934, 307 nyomán BORSA Gedeon, *Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda = Magyar Könyvszemle*, 96(1980), 377–384, 378.

⁵⁴ BORSA 1980, i. m. 379. A legendát ismerteti: MEZEY László, *Gellért-problémák = Vigilia*, 45(1980), 590–598.

⁵⁵ *Oratio de inventione artium liberalium Romae in die Sancti Lucae in templo divi Eustachii habita per Siculum*, Romae, 1516.

Giovanni Pico della Mirandola <i>De hominis dignitate</i>	Iulius Simon Siculus <i>De inventione artium liberalium</i>
Sed quanam ea sit audite , Patres,	Audite obsecro viri praestantissimi,
et benignis auribus pro vestra humanitate hanc mihi operam condonate.	et benignis auribus pro vestra humanitate hanc mihi operam condonate:
Iam summus Pater architectus Deus	Cum summus pater architectus deus
	ad excogitandum prudentissimus, ad faciendum solertissimus:
hanc quam videmus mundanam domum, divinitatis templum augustissimum archanae legibus sapientiae fabrefecerat. Supercaelestem regionem mentibus decorarat; aethereos globos aeternis animis vegetarat;	hanc quam videmus mundanam domum, divinitatis templum augustissimum / archanae legibus sapientiae fabrefecisset supercoelestem regionem mentibus decorasset, etheros globos eternis animis vegetasset,
excrementarias ac feculentas	
inferioris mundi partes omnigena animalium turba complebat	inferioris mundi partes omnigena animalium turba complevisset.

Ennyire volt szüksége Pico művéből Siculusnak. A szicíliai nem tartotta fontosnak a humanista felfogású traktátus további idézését, nem érdekelte sem az ember szerepe, sem méltósága a teremtésben. A kifejezés így önmagában – elvesztve a Pico della Mirandola kölcsönözta humanista fényét – beilleszkedik a középkori képzetek sorába. A Teremtő ismét közzéval, szerszámokkal a kezében áll előttünk, mint Danténál és Aquinói Szent Tamásnál.

Ismételten fel kell tennünk a kérdést, humanista műveltségű volt-e a *Pozsonyi kódex* scriptora? Valószínű, hogy nem a *De hominis dignitatét* olvasta, hanem csupán Siculus orációját ismerte, tehát nem elvetette a humanista eszméket, hanem azok egyszerűen nem jutottak el hozzá, humanista címsorát pedig a kordivat utánzásának tekinthetjük. De ne hagyjunk fel a reménnyel, hogy megtaláljuk a választ kérdésünkre, sőt, hogy azonosíthatjuk a scriptort. A *Pozsonyi kódex* második részének kezét, aki ismerte a szicíliai egyetemi orációját, Fegyverneki környezetében kell keresnünk. Kézenfekvőnek látszik, hogy a prépost római mentoráltját sejtjük a scriptorban.

A felvidéki Bessei Farkas Ignác, Várfarkasd ura, már 1511-ben közjegyzőként tevékenykedett, a premontreiek előtte tiltakoztak amiatt, hogy a pálosok samboki (Zsámbok) monostorukat elfoglalták és jogtalanul lakják.⁵⁶ 1513-ból is fennmaradt a nótárius egyik oklevele.⁵⁷ Itáliai tanulmányait tehát már jogtudó – legalábbis joggyakorló – emberként kezdte meg. Római tartózkodása mély benyomást tett rá, Fegyverneki Ferencnek írt levelében az 'Urbis Romae Academia' ünnepsége-

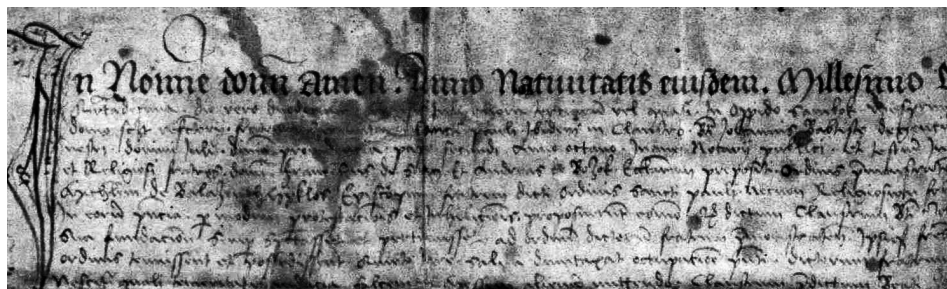
⁵⁶ MNL OL DL 22184.

⁵⁷ MNL OL DL 237381.

íról és szokásairól számolt be.⁵⁸ Azt már láttuk, az egyetem humanista színezetű szellemisége akkora hatást váltott ki belőle, hogy kiadta a tanévnyitón elhangzott beszédet, és jótevőjének, a sági prépostnak ajánlotta a könyvecskét.⁵⁹ Bessei Farkas Ignác karrierjének állomásairól nem sokat, csak annyit tudunk, hogy a királyi kancellária jegyzője lett. Egy 1522-ben kelt oklevél szerint Bars megyei jószágát védelmezte.⁶⁰ Ismert életútja, kapcsolata a premontreiekkal megengedné, hogy ő legyen az, aki humanista betűket használva latin és magyar nyelvű imádságokat írt a *Pozsonyi kódex*be.

A jegyző két autográf oklevelét ismerjük. Ezeket vizsgálva le kell hűtenünk várakozásainkat.⁶¹ Az oklevelek írása nem azonos a kódexben lévővel. Az 1511-ben kelt irat címsora gótikus textuálissal készült, de nem egyezik a kódex betűivel.

Ebben az esetben eltekinthetünk a korai kapitális hiányától, mivel az oklevél írásakor Bessei Farkas Ignác még nem végzett itáliai tanulmányival, ahol a humanizmus megérinthette, tehát ezért sem használhatta. A másik, 1513-ban kiállított oklevél írása is elüt a *Pozsonyi kódex* 2. kezének ductusától:

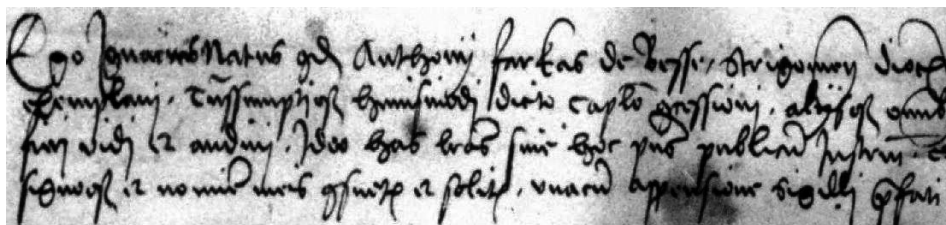
6. ábra. MNL OL DL 22184 (1511. július 12.)

⁵⁸ BITSKEY István, *Magyarországi diákok Rómában a középkor végén = Régi és új peregrináció, Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit, Bp., Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Scriptum Kft., 1993, 501–507

⁵⁹ A humanista ajánlásokról: Kiss Farkas Gábor, *Constructing the Image of a Humanist Scholar – Latin Dedications in Hungary and the Use of Adages (1460–1525) = Cui dono lepidum novum libellum? Dedicating Latin Works and Motets in the Sixteenth Century*, ed. Ignace Bossuyt, Demmy Verbeke, Leuven, Leuven University Press, 2008 (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 28), 141–159, 145.

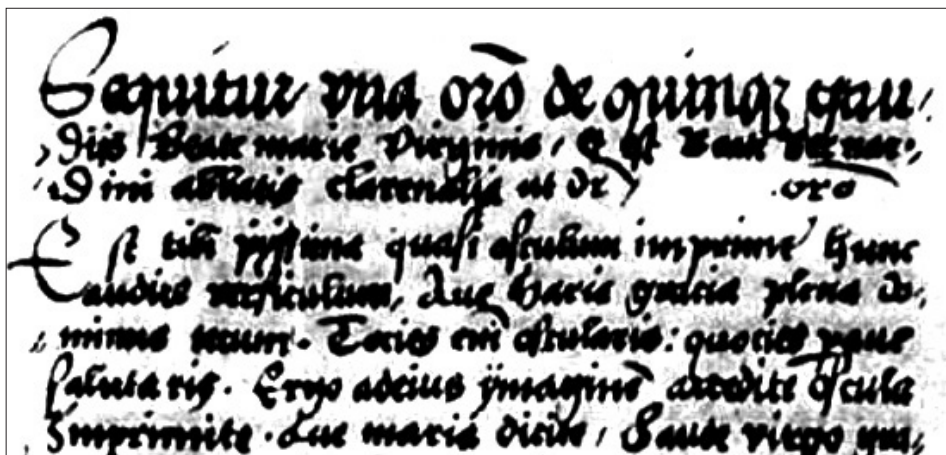
⁶⁰ BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 330. MNL OL DL 91063.

⁶¹ *Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése* című esztergomi humanizmus konferencián (2022. szeptember 7–10.) Kiss Farkas Gábor is felvetette annak a lehetőségét, hogy a nótárius azonos a *Pozsonyi kódex* második kezével, de valószínűleg nem vizsgálta meg az írásokat.

7. ábra. Esztergom, Prímási Levéltár; 237381 (1513. június 4.)

Ehhez persze hozzá kell tennünk, hogy a *Pozsonyi kódex*ben lévő címsor északi vonásokat mutat, tehát nem olaszos műveltségű sriptorra utal. Feltűnő és perdöntő különbség, hogy a hosszú 's'-nek (l), ha nincs ligatúrában, a *Pozsonyi kódex*ben van hurka, mint az f-nek, az oklevélben soha sincs. Nem egyezik a latin betűkészletben nem használt, de a magyarban gyakori 'k' a Farkas szóban, valamint a nagy 'B' a Besse helynévben lévővel.⁶²

8. ábra. *Pozsonyi kódex*, 24v.

Ennyi volt Giovanni Pico della Mirandola kapcsolata 1520-ban a Magyar Királyság irodalmi életével. A következő alkalomra bő harminc évet kellett várni, de az újabb találkozás sem a humanista filozófus eszméinek terjesztéséről szólt. Nádásdi Bálint ferences szerzetes párizsi tanulmányai alatt megismerkedett a humanizmussal, a latinon és a görögön túl elboldogult a héber szövegekkel is.⁶³

⁶² A 24v levélen csak latin szöveg van, az alkalmas az összehasonlítás elvégzésére. Az oklevelet és a *Pozsonyi kódex*t két kéz írta, az írásokról alkotott véleményemben Madas Edit is megerősített; köszönöm segítségét.

⁶³ Kiss Farkas Gábor, *Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között, Négy pályafutás és tanulságai = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, Pécs, Pécsi Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017 (Seria Historiae Dioecesis Quin-

Omníáriumába már az egyetemről hazatérve, 1553 után humanista levélmintákat másolt, köztük tucatnyit Pico della Mirandola leveleiből.⁶⁴ Formuláriumát arra szánta, hogy ciceroniánus levelezési stílust terjesszen el rendtársai között. A humanista szerzetes nem sok sikerrel járhatott, 1564-ben már egy rendtársa használta könyvét.⁶⁵

*

Ezen munkán végig húzódik a bizonytalankodás, kit is nevezhetünk humanistának. Azt, akit a kortársak annak mondtak, mint Giovanni Picót, de azt nem, akit a nagy humanisták lebecsültek, mint Iulius Simon Siculust? És aki az ő beszédét olvassa? Nos, a hosszú elemzés végén eljutottunk oda, hogy meggrajzolhattuk a humanizmussal feltehetően rokonszenvező királyi jegyző, Bessei Farkas Ignác életútját. Az eredeti cél is teljesült. Megvizsgáltuk egy olyan scriptor műveltségét, aki bizonyíthatóan olvasott legalább egy olyan művet, amely az olasz humanizmushoz köthető, ráadásul a humanista írás egy válfaját is használta. A népnyelven alkotó kolostori szerzőkről nem tudunk véleményt formálni.

Hogy humanisták voltak-e? Nincs fekete vagy fehér, a legtöbb jelenség értelmezés kérdése. Nehéz azt mondani valakire, hogy humanista, ha részletes életútját, tevékenységét nem ismerjük minden ízében, mert valami makula biztosan esett műveire. Paul Oscar Kristeller szerint a humanizmus középkori elemekkel keveredik. A platonista Giovanni Pico della Mirandola Párizsban a skolasztikát tanulmányozta⁶⁶ és az Ermolao Barbaróval folytatott levelezésében védelmébe vette az arisztotelianizmust,⁶⁷ – ha csak ezt tudnánk róla, kinek gondolnánk? Az igen olvasott Gosztonyi János győri püspök pedig nem éppen humanista erudíciót tükröző kérdéseket tett föl párizsi mesterének.⁶⁸ Mikó Árpád úgy véli, Vetési Albert püspök építészeti hagyatékát „világnézettől” – vagy talán még inkább vérmérsék-

queecclesiensis, 17), 342–343. – Nadasdi Bálint életrajza: MOLNÁR, Antal, *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn* (Ca.1451–1554), Roma, Frati Editori di Quaracchi = *Analecta Franciscana*, XIX, Nova series, Documenta et Studia, 7(2022), 114–416.

⁶⁴ MOLNÁR 2022, i. m. 118.

⁶⁵ KISS 2017, i. m. 344–345, 355–346.

⁶⁶ BUCK 2012, i. m. VIII.

⁶⁷ KRISTELLER, Paul Oscar, *Szellemi áramlatok a reneszánszban*, Bp., Magvető, 1979 (Gyorsuló idő), 69, 150–151; PICO DELLA MIRANDOLA 2012, i. m. 121, 156. jegyzet.

⁶⁸ Gosztonyiról és a kérdéssorról: ECKHARDT Sándor, *Magyar humanisták Párizsban*, Bp., Minerva-könyvtár, 1929; GÁBRIEL Asztrik, *Gosztonyi püspök és párizsi mestere = Egyetemes Philológiai Közlöny*, 60(1936), 15–29. Kiss Farkas Gábor annak tulajdonítja a kérdések naivságát, hogy a püspök nem a nyilvánosságának szánta a levelet: Kiss Farkas Gábor, „Mindent el kell hinnünk és meg kell tartanunk, ami a Bibliában van?”, *Gosztonyi János győri püspök kérdései és Iodocus Clichtoveus párizsi teológus válaszai, Nonnullarum questionum dissolutio (1517) = Lymbus*, 2016 [2015], 17–44, 18.

lettől – függően ítélik gótikusnak vagy reneszánsznak.⁶⁹ Gótikus ízlés és középkori eszmék elegyedtek elválaszthatatlanul az új szellemi áramlatokkal.⁷⁰ Mégis, minden idegen és zavaró elem ellenére, Gosztonyi János és Vetési Albert humanista voltát az életút igazolja, Pico della Mirandolaét pedig az *oeuvre*.

A *Pozsonyi kódex* második scriptoráról semmit sem tudunk, munkáját nem hitelesíti életút, humanista mű. De hol is lett volna terük a humanizmussal rokonszenvező, az apácák lelkigondozását végző szerzeteseknek az új eszmék kinyilvánítására a népnyelvű szövegekben? Talán saját fogalmazású munkáikban, traktátusokban, prédikációkban, önállóan szerzett imádságokban. Ám ilyen humanista munka nem maradt ránk. És legyünk őszinték, a magyar nővéreknek, akik éppen akkor kezdtek népnyelvű irodalmi szövegekkel ismerkedni, nem volt igényük olyan prédikációkra, amelyben az antik mitológiát elevenítik föl és Máriát Vénuszhoz, rendjük alapítóját, Szent Ferencet pedig antik görög filozófusokhoz hasonlítják, minként ezt latin nyelvű szentbeszédében a ferences Nádasdi Bálint tette.⁷¹ Nem értették volna a mélyen hívő Giovanni Picót, misztikája,⁷² az ember méltóságáról vallott nézetei, az embernek a világ közepébe állítása pedig eretnekséggel értek volna föl szemükben.

Lázs, Sándor

Pic de la Mirandole et l’humanisme hongrois **Étude de cas éclairant la question de l’humanisme monacal**

Dans l’usage des couvents des religieuses du Royaume de Hongrie, le latin a été progressivement remplacé, grâce aux réformes monacales de la fin du 15e siècle, par la langue vernaculaire. Les lectures vernaculaires des soeurs ont été assorties par les moines ayant fait des études aux universités étrangères, munis d’une culture en partie humaniste. Un tas d’historiens s’est penché sur cette forme particulière d’érudition, parfois au prix d’accorder un sens trop large au concept d’*humanisme* – étant donné que la langue vernaculaire et l’écriture *bastarda* (utilisée dans les couvents) ne reflètent pas forcément la culture humaniste. Dans les codex monacaux de langue vernaculaire l’on ne trouve qu’un seul point de repère digne de notre attention.

Dans la dédicace en langue latine du *Codex de Presbourg* (1520), l’on retrouve une *ôlocution* de Pic de la Mirandole : *summus arcitectus Deus*, puisé dans son *Oratio de hominis dignitate*. Le scripteur inconnu – son nom avait été gratté – commence le passage par lui copié par une capitale de type humaniste, dont on ne trouve pas d’exemplaires en d’autres manuscrits monacaux. L’on pourrait penser qu’il s’agit d’un scripteur de culture humaniste, mais il convient de souligner qu’il n’a pas

⁶⁹ MIKÓ Árpád, *Stílus és felirat, Köbe vésett, klasszikus- és korai humanista kapitálissal írott feliratok a Mátyás- és Jagelló-kori Magyarországon = Művészettörténeti Értesítő*, 54(2005), 205–244, 209–210.

⁷⁰ A humanizmus összetettségéről: KRISTELLER 1979, i. m. 5–57.

⁷¹ MOLNÁR 2022, i. m. 117.

⁷² WOLF, Gabriela, *Humanistische Mystik, Am Beispiel von Ficino, Pico und Castiglione*, Nordstedt, Books on Demand GmbH, 2010, 122–149.

puisé directement en Pico della Mirandola : la locution de l'humaniste a été citée, à l'occasion de l'inauguration de l'année scolaire du *Gymnasium Romanum*, par le recteur, Iulius Simon Siculus. A participé à cet événement illustre un étudiant hongrois que le préposé des prémontrés hongrois avait envoyé à Rome, pour y poursuivre des études en droit. Cet étudiant n'est autre qu'Ignác Farkas Bessei, qui plus tard allait publier (avec une dédicace adressée à Ferenc Fegyverneki, prévôt de Ság) le discours en question : *Oratio de inventione artium liberalium Romae in die Sancti Lucae in templo divi Eustachii habita per Siculum* (Romae, 1516). Cette publication a sans doute résonné dans l'entourage du prévôt. Dans la suite, Farkas Bessei fut nommé notaire royal, mais, contrairement aux attentes, l'écriture des diplômes qu'il a préparés ne correspond point au *ductus* de la dédicace du Codex de Pozsony – il s'agit sans doute de deux scribes différents.

Keywords: Pico della Mirandola, 16th century, Premonstratensian order, prayer book, God as an architect, studies in Rome, secondary citation.